

UDC: 343.851(045)(575.1)

JAZO MAQSADLARIGA ERISHISHDA PENITENSIAR SIYOSAT

Salayev Nodirbek Saparbayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga
qarshi kurashish kafedrası professori,
yuridik fanlar doktori
ORCID: 0000-0002-2147-8762
e-mail: n.salayev@tsul.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada penitensiar siyosatning jinoiy jazo qo'llashdan ko'zlangan maqsadlarga erishishdagi roli huquqiy jihatdan tahlil etilgan. Muallifning fikricha, jamiyatning yashash sharoitlari qanday bo'lishidan qat'i nazar, huquqbuzarliklardan jamiyatning o'zini o'zi himoya qilish vositasi sifatida jazo zarurdir. Ko'plab davlatlarda va umuman hozirgi zamon jinoyat huquqi doktrinasida jazo mahkumni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatni davom ettirishiga to'sqinlik qilish, ijtimoiy adolatni tiklash hamda mahkum, shuningdek, boshqa shaxslar yangi jinoyat sodir etishining oldini olish maqsadida qo'llanadi. Maqolada xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasi hamda huquqshunos olimlarning davlat boshqaruvi shakliga oid bu boradagi yondashuvlari tahlil qilingan. Shu bilan bir qatorda, muallif tomonidan penitensiar siyosat asosiy yo'nalishlarining o'ziga xos xususiyatlariga ham huquqiy jihatdan baho berilgan.

Kalit so'zlar: penitensiar tizim, mahkum, jazo maqsadi, jazoni ijro etish, differentsiatsiya.

ПЕНИТЕНЦИАРНАЯ ПОЛИТИКА В ДОСТИЖЕНИИ ЦЕЛЕЙ НАКАЗАНИЯ

Салаев Нодирбек Сапарбаевич,
доктор юридических наук, профессор кафедры
«Уголовное право, криминология и противодействие коррупции»
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье с правовой точки зрения анализируется роль пенитенциарной политики в достижении целей уголовного наказания. По мнению автора, наказание необходимо как средство самозащиты общества от нарушений вне зависимости от условий жизни данного общества. Во многих странах и в современной уголовно-правовой доктрине в целом наказание используется для исправления нравственности осужденного, недопущения продолжения им преступной деятельности, восстановления социальной справедливости, предотвращения совершения нового преступления как осужденным, так и другими лицами. В статье автор проанализировал передовой опыт зарубежных стран и подходы ученых-правоведов к форме государственного управления в этом отношении. Кроме того, автор дал правовую оценку основным направлениям пенитенциарной политики.

Ключевые слова: пенитенциарная система, осужденный, назначение наказания, исполнение наказания, дифференциация.

PENITENTIARY POLICY IN ACHIEVING THE GOALS OF PUNISHMENT

Salaev Nodirbek Saparbaevich,

Professor, Department of Criminal Law,
Criminology and Anti-Corruption,
Tashkent State University of Law,
DSc in Law

Abstract. *This article analyzes the role of penitentiary policy in achieving the goals of criminal punishment from a legal point of view. According to the author, punishment is necessary as a means of self-defence of society from violations, regardless of the living conditions of society. In many countries and in the modern criminal law doctrine as a whole, punishment is used to correct the morality of the convict, to prevent him from continuing his criminal activity, to restore social justice, and to prevent both the convict and other persons from committing a new crime. In the article, he analyzed the best practices of foreign countries and the approaches of legal scholars to the form of public administration in this regard. In addition, the author gave a legal assessment of the main directions of penitentiary policy.*

Keywords: *penitentiary system, convict, sentencing, execution of punishment, differentiation.*

Kirish

Insoniyat sivilizatsiyasida o'zining aniq va mufassal javobini kutayotgan muammolar talaygina. Shular qatorida asrlar davomida fuqarolar, olimlar, siyosatchilar, sotsiologlar, davlat arboblari, umuman jamiyat va davlat oldida turgan eng serqirra va murakkab muammolardan biri – jinoiy jazo va uni ijro etishdir.

Shu bilan birga, jazoning asl mohiyatini aks ettirish va undan ko'zlangan maqsadga erishishda uni to'g'ri tayinlash, tayinlangan jazoning esa oqilona ijro etilishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan hozirda dunyo bo'ylab ko'plab mutaxassislarning davlatning jinoyat-huquqiy siyosati samarasizligi sabablarini jazo siyosatidan emas, balki aynan penitensiar siyosatdan izlashga urinayotganligi ham bejiz emas.

Davlatda jinoiy jazo tizimi turlicha bo'lishi mumkin: og'ir, yengil, liberal yoki repressiv va hokazo. Ammo u odilona va to'g'ri tayinlanmasa, bu masala umuman ahamiyat kasb etmaydi. Xuddi shunday, tayinlangan jazo, u qanday jazo turi bo'lishidan qat'i nazar, oqilona ijro etilmasa, har qanday mantiq chippakka chiqishi muqarrar.

Zotan, ko'plab davlatlarda va umuman hozirgi zamon jinoyat huquqi doktrinasida jazo mahkumni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatni davom ettirishiga to'sqinlik qilish, ijtimoiy adolatni tiklash hamda mahkum, shuningdek, boshqa shaxslar yangi jinoyat sodir etishining oldini olish maqsadida qo'llanadi. Ya'ni mahkum axloqan tuzalgan bo'lsa, shuningdek, mahkum va boshqa shaxslar tomonidan yangi jinoyat sodir etilishining oldi olingan bo'lsagina, jazodan ko'zlangan maqsadga erishilgan deb hisoblanishi mumkin. Mazkur yakuniy natija esa tayinlangan jazoning qay darajada ijro etilishi, ushbu mexanizmning qonuniyligi, adolatlilik, eng muhimi, jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishga rioya etilishiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, jinoiy jazoni ijro etish tizimining oqilona yo'lga qo'yilishi – jazoning maqsadiga erishishda muhim va yagona omil hisoblanadi.

Material va metodlar

Mazkur tadqiqot ishida quyidagi masalalar tahlil qilindi: birinchidan, O'zbekistonda penitensiar sohada amalga oshirilgan islohotlarni tahlil qilish; ikkinchidan, jinoiy jazolarni ijro etishni differentsiatsiya qilish

va individuallashtirishning ahamiyatini tadqiq qilish; uchinchidan, bu boradagi milliy qonunchilikni takomillashtirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqish.

Yuqorida sanab o'tilgan masalalarga javob topish maqsadida mazkur tadqiqot ishida tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, qiyosiy-huquqiy, mantiqiy, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullardan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

O'zbekiston hududida penitensiar tizimning asosiy rivojlanish fazasi O'zbekistonning mustaqillik yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda O'zbekistonda jinoiy jazolarni ijro etish yo'nalishida qator qonun hujjatlari qabul qilingan bo'lib, ularni shartli ravishda 4 bosqichga ajratish mumkin:

1-bosqich – 1991–2001-yillar. Bu davrda jinoiy jazolarni ijro etishning huquqiy asoslari yaratildi. Avvalo, 1992-yilda O'zbekiston Respublikasining "Jazoni ijro etish muassasalaridan bo'shatilgan shaxslar ustidan ichki ishlar idoralarining ma'muriy nazorati to'g'risida"gi qonuni, 1997-yilda O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi qabul qilinganligini alohida e'tirof etish joiz.

Mazkur kodeks O'zbekistonda nafaqat jinoiy jazolar, balki boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir choralari ham ijro etishning huquqiy asosini o'zida aks ettirgan kodifikatsiya qilingan normativ-huquqiy hujjat bo'lib, aynan jinoiy jazoni ijro etish tizimini kompleks qamrab olishi bilan avvalgi jazoni ijro etish qonunchiligidan tubdan farq qiladi. Jumladan, 1970-yil 24-iyundagi Axloq tuzatish mehnat kodeksida jinoiy jazolarning faqat axloq tuzatish bilan bog'liq bo'lgan jazolarning huquqiy asosi nazarda tutilgan bo'lib, jinoiy jazolarning boshqa turlari turli xildagi normativ-huquqiy aktlar bilan tartibga solinar edi. Lekin jinoiy jazolarning boshqa axloq tuzatish ishlari bilan bog'liq bo'lmagan bir necha turlari ham mavjud edi. Yangi JIK jinoiy jazolarning barcha turlari, shu bilan bir

qatorda, jazo bilan bog'liq bo'lmagan boshqa huquqiy ta'sir choralari ham ijro etish qoidalarini belgilab berdi.

Shu bilan birga, yangi Jinoyat-ijroiya kodeksi inson manfaatlari ustun qo'yilgan, milliy qonunchilik tamoyillari bilan yo'g'rilgan va xalqaro andozalarni ham inobatga olgan holda qabul qilingan. Qonun davlat manfaatlaridan ko'ra mahkumlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga asoslangan. Avvalgi qonunlar siyosiy mafkuraning manfaatlari negizida bo'lganligi uchun ham doimiy ravishda butun jahon tan olgan xalqaro tashkilotlarning tanqidida bo'lib kelgan edi.

Jinoyat-ijroiya kodeksini ishlashda jinoyatchilikka qarshi kurash, jinoiy jazolarni qo'llash va mahkumlar bilan muomala qilishning insoniylik tamoyillarini hisobga olgan holda huquqiy siyosatga asoslanildi. Bunday yondashuvga butun jinoiy jazolarni ijro etish tizimida jazolarni ijro etish organlari va muassasalarining ishlarini tashkil etishning normativ ba'zasini yaratishda ham tayanildi.

2-bosqich – 2001–2009-yillar. Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoiy jazolarni ijro etish mexanizmlarini belgilovchi qator qonun hujjatlarining qabul qilinishi bu sohani yangi bosqichga olib chiqdi. Jumladan, 2001-yilda O'zbekiston Respublikasining "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonuni, 2006-yil 31-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Sud qarorlarini ijro etish, sudlar faoliyatini moddiy-texnik jihatdan va moliyaviy ta'minlash departamenti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-458-sonli qarori qabul qilindi, 2001-yil 17-noyabrda Ichki ishlar vazirligining 298-sonli buyrug'i bilan Axloq tuzatish ishlari, muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi jazolarni ijro etish va shartli hukm qilinganlarni nazorat qilish tartibiga oid yo'riqnoma tasdiqlandi.

3-bosqich – 2009–2017-yillar. 2009-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasining "Ijro ishini yuritish takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi munosabati bilan sud hujjatlari, shu jumladan, jinoiy jazolarni ijro etish tizimida samarali yangiliklar joriy etildi. Shuningdek, bu davrda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2012-yil 29-dekabrda 174-sonli buyrug'i bilan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi ozodlikdan mahrum qilish turidagi jazoni ijro etish muassasalarining ichki tartib-qoidolari, 2014-yil 27-iyulda 103-sonli buyrug'i bilan "Mahkumlarni jazoni ijro etish muassasasiga jo'natish hamda ularni bir muassasadan boshqasiga ko'chirish tartibi to'g'risida"gi nizom tasdiqlandi.

4-bosqich – 2017-yildan to hozirga qadar. 2018-yil 7-noyabrda "Jinoyat-ijroiya qonunchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori qabul qilinib, jinoiy jazolarning ijrosini ta'minlash sohasidagi normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirishning yettita ustuvor yo'nalishlari belgilandi hamda ilg'or xorijiy tajribani o'rganish asosida yangi tahrirdagi Jinoyat-ijroiya kodeksi loyihasi ishlab chiqilishi vazifasi yuklatildi. Qarorda belgilangan mahkumlar huquqlariga so'zsiz rioya etilishi, ularning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishini ta'minlashning sifat jihatidan yangi mexanizmlarini joriy etish, umum e'tirof etilgan xalqaro standartlarga mos ravishda mahkumlar huquqlari doirasini yanada kengaytirish kabi ustuvor vazifalar muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirda Jinoyat-ijroiya kodeksining yangi tahriri ustidagi yakuniy ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 30-iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksiga mahkumlarning huquqlari va qonuniy manfaatlari ishonchli himoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan

o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 625-sonli qonuni ham Jinoyat-ijroiya kodeksidagi bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi.

Ushbu qonunga asosan, Jinoyat-ijroiya kodeksining 11-, 67-, 76-, 79-, 102-moddalariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Shuningdek, ushbu kodeks 1021-modda (Rag'batlantirish choralari qo'llash tartibi) bilan to'ldirildi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar bugungi kunda O'zbekistonda jinoiy jazolarni ijro etishning huquqiy asosi bo'lib xizmat qilmoqda.

Jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirish prinsipi sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi va uni sodir etishning xususiyatlarini e'tiborga olgan holda jazoni ijro etishni tashkil qilishni anglatadi. Shu prinsipning muhim ko'rinishi tarzida mahkumlarga nisbatan majburlov choralari oqilona mezonlarda qo'llash, ayni vaqtda uning namunaviy xulq-atvorini e'tiborga olib rag'batlantirish alohida ahamiyatga ega ekanligi JIKning muayyan moddalarida nazarda tutilgan. Ularni amalga oshirish har bir jazoni o'tayotgan mahkumning kundalik xulq-atvori hamda turli vaziyatlarda qonunga itoatkorligini kuzatishga bog'liq.

Shu bilan birga, jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishning har biri o'ziga xos bo'lgan xususiyatlar, maqsad va vazifalarga ega.

Jazoni ijro etishda differentsiatsiya – mahkum va u sodir etgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligi, ushbu shaxsning ilgari ham jinoyat sodir etib, jazo o'tab chiqqanligi, retsidivligiga ko'ra ajratishni anglatadi [1]. Mazkur tamoyil bo'yicha turli mahkumlar bir-biridan ajratilgan holda saqlanadi, ularga nisbatan turli xildagi tarbiyaviy va majburlov choralari qo'llanadi.

Jazoni ijro etishda individuallashtirish – jazoni ijro etishda mahkumni axloqan tuza-tishga qaratilgan, mahkum va sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligiga ko'ra ajrat-

gan holda har bir mahkumga individual yondashib, ularni otryad va brigadalarga taqsimlashni anglatadi. Jazoni ijro etishda individuallashtirish orqali mahkumlarni alohida nazorat qilish va hisobga olish, ular bilan yakka tartibda, guruh bilan va ommaviy shaklda olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni belgilash, rejalashtirish, ularga nisbatan qo'llanadigan aniq majburlov choralari aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Jinoiy jazolarni differentsiatsiya qilish va individuallashtirish masalasi ko'plab xalqaro hujjatlarda alohida belgilangan. Jumladan, Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalarining 8-bandiga ko'ra [2], mahkumlarning turli toifalari ularning jinsi, yoshi, avval sudlanganligi, hibsga olishning huquqiy sabablari va u bilan muomala qilish qanday belgilab qo'yilganligini hisobga olgan holda turli muassasalar yoki bir muassasaning turli qismlarida saqlanadi. Shuningdek, 1966-yilgi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 10-moddasida [3] favqulodda vaziyatlar mavjud bo'lmagan holatlarda ayblanayotganlar mahkumlardan alohida saqlanadi va ularga sud tomonidan hukm qilinmaganligi maqomiga javob beradigan alohida tartib taqdim etiladi. Voyaga yetmagan ayblanuvchilar voyaga yetganlardan ajratiladi va eng qisqa muddatda sudga hukm chiqarilishi uchun yetkaziladi. Voyaga yetmaganlarga yoshi hamda huquqiy maqomiga javob beradigan tartib joriy etiladi.

Qayd etish joizki, O'zbekiston Respublikasi JIKning 6-moddasida jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishga rioya etish prinsipi jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarining prinsiplaridan biri sifatida belgilangan. Shuningdek, kodeksning 97-moddasida mahkumlar bilan tarbiyaviy ish olib borish tartibi nazarda tutilgan bo'lib, unga ko'ra, jazoni ijro etish muassasalarida ma'naviy, huquqiy, jismoniy va boshqa tarbiyaviy ishlar olib boriladi. Tarbiyaviy ish yakka tartibda, guruh bilan va ommaviy shaklda

amalga oshiriladi. Tarbiyaviy ish differentsiatsiya asosida, muassasa turi, jazo muddati va saqlash sharoiti, shuningdek, mahkum shaxsining xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi. Shuningdek, kodeksda mazkur prinsipning realizatsiyasi sifatida mahkumlar turli koloniyalarga joylashtirishi, ularga turli tartib-qoidalar qo'llanishi, tegishli saqlash sharoitlari yaratilishi va shunga monand imtiyozlar berilishi nazarda tutilgan. Jumladan, kodeksning 45-moddasida jazoni ijro etish muassasalarining turlari keltirilgan bo'lsa, 2-kichik bo'limda ushbu koloniyalar va turmalarda jazoni o'tash tartibiga oid qoidalar belgilangan. Bundan tashqari, kodeksning 61-moddasida mahkumlarni saqlash sharoitini o'zgartirishga doir normalar mustahkamlangan.

Tadqiqot natijalari tahlili

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari tahlili jinoiy jazolarni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishning quyidagi mexanizmlari joriy etilganligini ko'rsatadi:

birinchidan, mahkumlarga axloqan tuza-tish vositalari jazo turi, sodir etilgan jinoyatning xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasi, shuningdek, mahkumning shaxsi va xulq-atvorini inobatga olgan holda qo'llanadi (JIKning 7-moddasi);

ikkinchidan, mahkumlarning huquq va majburiyatlari muayyan jazo turini ijro etish tartibi hamda shartlaridan kelib chiqqan holda belgilanadi (JIKning 8-moddasi);

uchinchidan, jazolar va boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir choralari ijro etuvchi muassasalar va organlar doirasi hamda ularni ijro etish tartibi jazo va boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir choralari turini inobatga olgan holda belgilangan (JIKning 14–15-moddalari);

to'rtinchidan, voyaga yetgan va voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan qo'llanadigan majburlov choralari tegishliligiga ko'ra alohida belgilangan (JIKning 15-moddasi);

beshinchidan, jazoni ijro etish muassasasining turiga qarab mahkumlarning huquq-

lari, jumladan, mahkumlarning oziq-ovqat mahsulotlari va eng zarur narsalarni sotib olishi, uchrashuvlari, telefon orqali so'zlashuvlari, yozishmalari, posilkalar, yo'qlovlar, banderollar va pul jo'natmalarini olish hamda yuborishi, moddiy-maishiy ta'minoti va ularga tibbiy xizmat ko'rsatish, mehnatga jalb etish shartlari turlicha belgilangan (JIKning 36–44-moddalari va boshq.). Jumladan, JIKning 42-moddasiga ko'ra, qamoq jazosiga hukm qilingan shaxslar qamoq uyining xo'jalik xizmatiga oid ishlarga haftasiga to'rt soatgacha bo'lgan muddatga haq to'lamagan holda jalb etilishi mumkin;

oltinchidan, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo ijrosini amalga oshiruvchi muassasalar mahkumning shaxsi (voyaga yetgan yoki voyaga yetmagan, ayol yoki erkak, ilgari sudlangan yoki retsidivist va h.k.) va u tomonidan sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga (ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar) ko'ra turlicha belgilangan (JIKning 50-moddasi, JIKning 45-moddasi);

yettinchidan, voyaga yetmagan shaxslar, ayollar, ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, shuningdek, sudlar va huquq-tartibotni muhofaza qilish organlarining sobiq xodimlariga mansub mahkumlarga alohida tartiblar belgilangan (JIKning 53-, 58-moddalari). Jumladan, JIKning 58-moddasiga ko'ra, jazoni ijro etish muassasalarida erkaklar va ayollar, voyaga yetmaganlar va katta yoshlilar, ozodlikdan mahrum etishga birinchi marta hukm qilingan shaxslar va ilgari bu jazo turini o'tagan mahkumlar alohida-alohida saqlanadi. Quyidagilar boshqa mahkumlardan batamom ajratilib, shuningdek, alohida-alohida saqlanadi: 1) o'ta xavfli retsidivistlar; 2) umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi afv etish tartibida ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan mahkumlar; 3) mahkum ajnabiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar; 4) sud va huquq-tartibotni muhofaza qiluvchi organlarning sobiq

xodimlariga mansub mahkumlar; 5) turli yuqumli kasalliklarga chalingan mahkumlar;

sakkizinchidan, tayinlangan jazo turi-ga ko'ra, shuningdek, mahkumning shaxsini inobatga olib, mahkumlarga turli rag'batlantirish va intizomiy jazo choralari qo'llaniladi (JIKning 44-, 102-, 105-, 109-moddalari). Jumladan, JIKning 109-moddasiga ko'ra, intizomiy bo'linmaga kiritib qo'yish tariqasidagi intizomiy jazo I guruh nogironlari hamda homiladorlik va tug'ish bo'yicha ishdan ozod etilgan, shuningdek, yonida emizikli bolasi bor ayollarga nisbatan qo'llanilmaydi;

to'qqizinchidan, jazoni ijro etish jarayonida mahkumning xulqi inobatga olingan holda turli mexanizmlar qo'llanadi. Jumladan, JIKning 112-moddasiga ko'ra, rejimni ashaddiy buzuvchi yengillashtirilgan saqlash sharoitiga, manzil-koloniya o'tkazilmaydi, shuningdek, jazodan muddatidan ilgari shartli ozod qilish hamda jazoni yengilrog'i bilan almash-tirishga taqdim etilmaydi;

o'ninchidan, mahkumning shaxsini inobatga olgan holda ularga turli saqlash sharoitlari belgilanadi. Jumladan, JIKning 122-moddasiga ko'ra, homilador ayollar va yonida emizikli bolasi bor ayollar, shuningdek, I va II guruh nogironlari turmalarda jazoni yengillashtirilgan saqlash sharoitida o'taydilar.

Yuqorida qayd etilgan mexanizmlarning barchasi orqali mahkumning shaxsiga ta'sir ko'rsatiladi, xulqi ijobiylashadi, u yangi jinoyat sodir etishga qarshi tarbiyalanadi. Bu esa jazoning maqsadlariga erishishda differ-ensiatsiya va individuallashtirishning ahamiyatini ko'rsatadi.

Muammo, yechim va samara

O'zbekistonda yuqorida qayd etilgan ijobiy holatlar mavjud bo'lsa-da, sud-tergov va qonunni qo'llash amaliyoti tahlili jinoiy jazolarni ijro etish bo'yicha amaldagi qonun hujjatlarining jinoyatchilikning oldini olishdagi samarasi yetarli darajada emasligi, bu borada rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish va milliy qonun hujjat-

lariga implementatsiya qilish, bunda jinoiy jazolarni ijro etish hamda differentsiatsiya va individuallashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratish zarurati mavjudligini ko'rsatmoqda.

Jumladan:

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasida jinoiy jazoni ijro etish to'g'risidagi qonun hujjatlari kodifikatsiya qilingan bo'lsa-da, so'nggi yillarda jinoiy jazolarni ijro etish hamda jazolarni ijro etishni differentsiatsiya va individuallashtirishni tartibga soluvchi bir qator qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Shu sababdan hozirda mazkur sohani tartibga soluvchi qonun hujjatlarini tizimlashtirish, kodifikatsiyalashtirish masalasini qayta ko'rib chiqish muammosi yuzaga kelgan. Boshqacha aytganda, O'zbekistonda jinoyat-ijroiya qonunchiligini inventarizatsiya qilish orqali uni takomillashtirish va qonun normalari o'rtasidagi mavjud ziddiyatlarni bartaraf etib borish zarur.

Ikkinchidan, Jinoyat-ijroiya kodeksida jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishga rioya etish jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarining prinsiplari sifatida sanalgan bo'lsa-da, kodeksda ularning mazmuni, ularga rioya qilish shartlari aniq belgilanmagan.

Qabul qilinayotgan qonunlar, ularga kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalarning yetarli samara bermasligiga, birinchidan, ushbu qonunlarda ulardagi normalarni amalga oshirish bo'yicha aniq mexanizmlar ishlab chiqilmaganligi, ikkinchidan, mazkur qonunlarning samarali ishlashiga yordam beradigan tegishli qonunosti hujjatlari chiqarilmayotganligi sabab bo'lmoqda. Darhaqiqat, qonunda uni hayotga real tatbiq etish imkoniyatlarini nazarda tutuvchi normalar belgilanishi lozim.

Shu sababdan O'zbekiston Respublikasi JIKga "jazoni ijro etishda differentsiatsiyaga rioya etish" hamda "jazoni ijro etishda individuallashtirishga rioya etish"ga oid alohida normalar kiritish, ularda ushbu prinsiplar-

ning aniq mazmuni, tatbiq etiluvchi subyektlar, amalga oshirish shakllari va mexanizmini aks ettirish lozim.

Uchinchidan, jinoyatchini o'ziga o'xshash jinoyatchilar muhitiga joylashtirish jazoni ijro etish jarayonidagi eng salbiy omillardan biri hisoblanadi. Ozodlikdan mahrum qilish joylarida jinoyatchilar o'z maktabini tashkil qiladilar va bunda davlat ularga qaysidir ma'noda "yordam" beradi. Bu yerda mahkumlar bir-birlari bilan jinoiy tajriba almashadilar. Mohiyat e'tibori bilan ularning ayrimlari uchun jazoni o'tash o'ziga xos "malaka oshirish kursi"ga aylanadi. Shu bois mazkur chigal muammoni yumshatishning muayyan samarali mexanizmini ishlab chiqish davr talabidir. Bunda jinoiy jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirish maqsadida jazoni o'tash uchun yuborilgan shaxslarni o'rganish va ularni differentsiatsiya qilish tizimini takomillashtirish, shuningdek, "axloqan tuzalish yo'liga o'tgan", "axloqan tuzalish yo'liga o'tayotgan" va "axloqan tuzalish yo'liga o'tmagan" mahkumlarini ajratib saqlash vositalari va ular bilan ishlash mexanizmlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu borada Belarus Respublikasidagi mavjud tajribani ijobiy holat deb hisoblaymiz. Ya'ni Belarus Respublikasi JIKning 116-moddasiga ko'ra, mahkumlarning axloqan tuzalish ro'yxati belgilangan. Ro'yxatga asosan, mahkumlar "axloqan tuzalish yo'liga o'tishi mumkin bo'lgan", "axloqan tuzalish yo'liga o'tishi qiyin bo'lgan" hamda "axloqan tuzalish yo'liga o'tganligini isbotlagan" mahkumlarga ajratiladi [4]. Mazkur mexanizmni joriy etish va to'g'ri yo'lga qo'yish orqali mahkumlarning "axloqan tuzalish lifti" [5] yaratiladi.

To'rtinchidan, jazoni ijro etish muassalarida yuqorida qayd etilgan ro'yxatni shakllantirish, mahkumlarni guruhlariga ajratish maqsadida ularning xulq-atvorini o'rganuvchi va baholovchi maxsus ruhshunoslar jalb qilish [6] hamda alohida komissiya tashkil etish, mahkumlar bilan ishlash-

ning yangi psixologik va pedagogik metodlarini ishlab chiqish lozim.

Beshinchidan, O'zbekiston Respublikasi JIKning 45-moddasiga ko'ra, ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo ijrosini jazoni ijro etish muassasalari amalga oshiradi. Jazoni ijro etish muassasalariga quyidagilar kiradi: 1) jazoni ijro etish koloniyalari; 2) tarbiya koloniyalari; 3) turmalar.

Bungi zamon talabi, shuningdek, jazoni ijro etishda differentsiatsiya va individuallashtirishga rioya etish maqsadi jazoni ijro etishning boshqa shakllarini tashkil etish zaruratini ko'rsatmoqda.

Oltinchidan, mahkumlarning jinsi, yoshi, ma'lumoti, jismoniy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, mehnat bilan bandlik bo'yicha differentsiatsiya va individuallashtirish choralari ko'rib chiqish zarur.

Soha mutaxassislari [7] o'tkazgan tadqiqot natijasida olingan ma'lumotlar ishlab chiqarish faoliyati mahkumlar axloqan tuzalishiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi, degan xulosaga kelish imkonini beradi. Ozodlikdan mahrum qilish jazosini ijro etish bo'yicha xorijiy mamlakatlar (ayniqsa, Finlandiya [8], GFR [9] va boshqa Yevropa davlatlari) tajribasini tadqiq etish asosida mazkur mamlakatlarda ushbu muassasalarning asosiy faoliyati u yerda saqlanayotgan mahkumlarni o'qitish, ularda yuksak kasbiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, natijada bu shaxslar jazoni o'tab bo'lgach, davlat va jamiyat uchun foydali, maxsus bilimga ega bo'lgan mutaxassis sifatida hayotlarini davom ettirishga erishish ekanligiga e'tibor qaratish lozim. Jazoni ijro etish muassasalarida mahkumlarning psixologik xizmatlar rahbarligida faoliyat olib boruvchi Germaniyadagiga o'xshash jamoalar tashkil etilsa, mahkumlar yashash, ishlash, kasb-kor o'zlashtirish, ozodlikdagi hayotga tayyorgarlik ko'rish bilan shug'ullinishlari uchun imkoniyat yaratadigan reabilitatsiya markazlari yaratilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yettinchidan, belgilangan maqsadlarga erishishda xorijiy mamlakatlar tajribasini chuqurroq o'rganish, tahlil qilish zarurati mavjud. Bu orqali mamlakatda jazoni ijro etish tizimining eng samarali mexanizmlarini joriy qilish imkoni yuzaga keladi. Jumladan, Germaniyada jazoni ijro etish muassasalaridagi ikki holat diqqatga sazovor. Birinchisi – mahkumni "ochiq" turmaga o'tkazish tizimi; ikkinchisi – mahkumni ozodlikka chiqarishga tayyorlash tizimi. Mazkur tizim mamlakatimizda ham jinoyat-ijroiya qonunchiligi bilan tartibga solingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi JIKga ko'ra, og'ir jinoyat sodir etgan shaxs tayinlangan jazoning to'rtidan bir qismini, o'ta og'ir jinoyat sodir etgan shaxs esa tayinlangan jazoning uchdan bir qismini o'tab bo'lgandan so'ng manzil koloniyasiga o'tkazilishi mumkin (JIKning 113-moddasi ikkinchi qismi). Shu bilan birgalikda, mahkumni ozodlikka chiqarishga tayyorlash tizimi ham JIK orqali tartibga solingan (JIKning 114-moddasi). Ammo bu normalarni takomillashtirish lozim va bu borada Germaniya [10] va Fransiyada [11] mavjud tajribalardan foydalanish mumkin.

Xulosalar

Xulosa sifatida aytish mumkinki, jinoiy jazolarni ijro etishni differentsiatsiya va individuallashtirish yetarli darajada tartibga solinib, qonun ijrosi amalda to'liq ta'minlanmas ekan, jazo ijrosini so'zning o'z ma'nosida ta'minlash, mahkumlarni axloqan tuzatish, jinoyatlar sodir etilishining oldini olish, mahkumlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning imkoniyati mavjud emas. Bu esa, o'z navbatida, tayinlangan jazoning samarasizligiga, natijada jazodan ko'zlangan maqsadga erishilmasligiga olib keladi. Zotan, aybdor shaxsga adolatli jazo tayinlash hamda uning ijrosini tashkil etish va ta'minlash, ularni ijro etishni differentsiatsiya va individuallashtirish bir butunlikda jazodan ko'zlangan maqsadga erishish imkonini beradi.

REFERENCES

1. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi [Legal encyclopedia of Uzbekistan]. Resp. ed. N. Toychiev. Tashkent, Adolat Publ., 2011, p. 164.
2. Bakaeva F., Lankevich E., Toshboev S. et al. Mahkumlar bilan muomala qilishning minimal standart qoidalari [Minimum standard rules for dealing with prisoners]. Prisoners' rights: international and national standards. Resp. ed. A. Saidov. Tashkent, Tafakkur Publ., 2011, p. 98.
3. International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights: Collection of International Treaties, universal agreements. New York, UN, 2002, vol. 1, part 1, p. 20. Available at: <http://www.un.org/>.
4. Penal Code of the Republic of Belarus. Available at: <http://etalonline.by/>.
5. Yanchuk I.A. Ob ispol'zovanii otsenki stepeni ispravleniya osuzhdennykh k lisheniyu svobody v protsesse differentsiatsii i individualizatsii ispolneniya nakazaniya [On the use of the assessment of the degree of correction of convicts sentenced to deprivation of liberty in the process of differentiation and individualization of the execution of punishment]. *Bulletin of the Federal Penitentiary Service of Russia*, 2016, no. 1, p. 52.
6. Vasil'yev V.L. Yuridicheskaya psikhologiya [Legal Psychology]. St. Petersburg, Peter Publ., 2010, p. 575.
7. Shlykov V.V. Organizatsionno-pravovyye osnovy proizvodstvennoy deyatel'nosti ispravitel'nykh koloniy v tselyakh ispravleniya i trudovoy adaptatsii osuzhdennykh [Organizational and legal foundations of the production activities of correctional colonies for the purpose of correction and labor adaptation of convicts]. PhD thesis. Ryazan, 2007, pp. 73–74.
8. Lappi-Seppala T., Kimmo N., Sakari M., Merita H. Penal policy and criminal justice in Finland and other Nordic countries. Introduction to Finish law and legal culture. Helsinki, Unigrafia, 2012, pp. 215–236.
9. XX asrning 90-yillari boshida Germaniyada "Xavf ostidagilarga yordam" degan rasmiy nom ostida muassasalarning butun bir tarmog'i tashkil etilgan [In the early 90s of the 20th century, a whole network of institutions was established in Germany under the official name "Help for the vulnerable"].
10. Gavrishkiv B. V nemetskoy tyurme [In German prison]. *Crime and Punishment*, 2000, no. 1, p. 44.
11. Aleksandrov YU. Penitentsiarnaya sistema Frantsii [Penitentiary system of France]. *Crime and Punishment*, 1999, no. 11, p. 41.
12. Najimov M.Sh. Ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlashning huquqiy asoslari va takomillashtirish muammolari [Legal basis of imprisonment and problems of improvement]. PhD thesis. Tashkent, TSIL, 2010, p. 112.
13. Andreev N.A., Morozov V.M., Kovalev O.G., Debolsky M.G., Morozov A.M. Resotsializatsiya osuzhdennykh v penitentsiarnykh uchrezhdeniyakh FRG (sotsial'no-psikhologicheskii aspekt) [Resocialization of convicts in penitentiary institutions of Germany (social and psychological aspect)]. Moscow, Human Rights, 2001, p. 26.
14. Prestupleniya i nakazaniya v Anglii, SSHA, Frantsii, FRG, Yaponii [Crimes and punishments in England, USA, France, Germany, Japan]. General part of criminal law. Moscow, 1991, p. 67.
15. Salaev N., Khamidov N. Qualification of Smuggling: Uzbek Legislation and Foreign Experience. *Ilkogretim Online – Elementary Education Online*, 2021, no. 20 (3), pp. 1661–1667. DOI: 10.17051/ilkonline.2021.03.189/.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

6 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov,
Y. Yarmolik, F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 25.10.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 169.

TDYU tipografiyasida chop etildi.